

Helmonds



HEEM

Kwartaalblad
Heemkundekring
Helmont

winter 2013
€ 2,95

19



*Cartograaf Jacob van Deventer
Gavioli doet zaal Bocken herleven
Helmondse kunstenaars*

Gavioli doet zaal Bocken herleven

Zij die lang geleden met Abraham of Sara kennismaakten, herinneren zich de danszaal van de Helmondse familie Bocken. Jongeren zullen zich tevreden moeten stellen met oude ansichten of foto's, omdat ze nooit in de gelegenheid waren het plankier van de vroegere ballroom te betreden. De lokaliteit waar tallozen romantiek beleefden, is voltooid verleden tijd. De orgelman heeft plaatsgemaakt voor de diskjockey, maar men kan nog altijd van de sfeervolle orgelmuziek genieten.

Maar de cultuurhistorische erfenis wordt ernstig bedreigd

door Hans Vogels

De bakermat van het wonderlijke muziekinstrument ligt waarschijnlijk in Italië. De familie Gavioli, in Helmond een bekende naam, begon omstreeks 1850 met de vervaardiging van straatorgels. De familie was hiermee zo succesvol dat ze als de grondlegger van het instrument beschouwd kan worden. Het meest voorkomende type is het straatdraaiorgel, in de volksmond ook wel pierement genoemd. Daarnaast is het dans- en kermisorgel vermaard. Het dansorgel is vooral bekend in het zuiden van ons land, terwijl men in de noordelijke provincies het kermisorgel preferereert.

Een draaiorgel kan worden omschreven als een orkestinstrument, waarvan het klavier wordt bespeeld door een muziekboek dat middels het draaien aan een wiel in beweging wordt gebracht. Een kartonnen patroon waarin gaatjes zijn geponst, bevat de muziekinformatie en wordt als gevolg van de draaiing door het orgel gevoerd, daarbij tasten een aantal toetsen de gaatjes af. Voor elke toon is een spoor gedefinieerd. Daar waar een ponsing voorkomt, wordt de aangaande toon gespeeld. De draaiing zorgt tevens voor de aandrijving van een tweetal blaasbalgen. Zij activeren de benodigde

luchtdruk om de orgelpijpen geluid te laten maken.

Als een muziekboek in het orgel is gelegd, zijn de luchtkleppen gesloten en is het instrument klaar om te spelen. Door de draai van het wiel, komt de blaasbalg in beweging. Dit zorgt voor de benodigde lucht, die door geleiders naar het klavier wordt gevoerd. Door de gaatjes heen vallen kleine staafjes in het orgelboek. Als een toets wegzakt, gaat er aan de onderkant een pijpje open waardoor lucht ontsnapt. Deze luchtstroom wordt naar het juiste instrument gevoerd. Door de gaatjes in het boek te variëren van lengte, ontsnapt lucht voor een langere of kortere duur. Zo wordt voor elk instrument de toonhoogte, het tijdstip en de duur van een noot aangegeven. Belangrijk is om met constante snelheid te draaien, dan klinkt de muziek het mooist.

Orgelproducenten

Europa heeft veel prominente orgelbouwers voortgebracht zoals: Ruth, Marengi, Gavioli, Mortier en Gaudin. De Italiaan Giacomo Gavioli is in deze branche altijd vooraanstaand geweest. In zijn bedrijfsruimte, die van Italië naar Frankrijk werd overgeplaatst, ontwikkelde hij automatisch spelende muziekinstrumenten. Samen met zijn zoon Ludovico, werkte hij aan de evolutie van het draaiorgel. Heel belangrijk is hun vinding van het met lucht werkende aftaststelsel, waardoor kartonnen muziekboeken van onbeperkte lengte gebruikt kunnen worden.

De Duitser Andreas Ruth hield zich bezig met het vervaardigen van klokken, speelwerkjes en draaipiano's. Later legde hij zich toe op de productie van orgels.

De systemen van Ruth worden beschouwd als de Rolls Royces onder de kermisorgels. Het zijn uitstekende instrumenten die weinig onderhoud nodig hebben, zelden bijgestemd hoeven te worden en onder extreme omstandigheden blijven spelen. Ruth leverde arrangementen, die nog altijd beschouwt worden als een juiste weergave van de muziek, zoals die in de eerste dertig jaren van de twintigste eeuw werd gespeeld.

Charles Marengi was bij Gavioli werkplaatschef en hoofd van de workshops. Toen hij in 1903 het bedrijf overnam, kocht hij de vennoten uit en zette het bedrijf voort in de werkplaats van de oude fabriek, samen met het in dienst zijnde personeel. Marengi



Anselmo Gavioli, kleinzoon van de oprichter van de Gavioli orgelfabriek, verwierf in 1892 patent op het boekorgel, een draaiorgel dat werkt met een orgelboek. (foto internet)

vervaardigde niet alleen kermisorgels in Gavioli's stijl, maar voerde ook talrijke verbeteringen door. Vanaf 1920 werd het bedrijf voortgezet door Charles Gaudin, die uitsluitend dansorgels produceerde.



Marcellus Bocken, geboren in het Belgische Stockheim, overleed in Aarle-Rixtel op 44-jarige leeftijd. (Collectie Eef Moes)

De grootste en productiefste fabrikant van dansorgels was ongetwijfeld de firma Mortier uit Antwerpen. Theophile Mortier startte rond 1885 met de import en verhuur van (draai)orgels. Hiermee had hij zoveel succes, dat zijn bedrijf ook nieuwe orgels ging produceren. Meer dan 600 dansorgels werden door het bedrijf vervaardigd. De fabricage bereikte tussen 1920 en 1930 een hoogtepunt. In de dertiger jaren bouwde Mortier ook diverse dansorgels in een moderne stijl. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de smaak van het publiek en nam de vraag naar Mortierorgels sterk af. In 1952 werd de firma geliquideerd.

Levering van het grootste en nieuwste Gaudin orgel. Het bezit de nieuwste instrumenten en de zuiverste harmonische klanken. (Collectie Eef Moes)

Bocken

In Helmond wordt de naam Bocken van oudsher geassocieerd met het draaiorgel. Vooral tijdens kermissen stond het etablissement van de familie ruimschoots in de belangstelling. Het was de uitgaansgelegenheid bij uitstek om feest te vieren. Bocken bezat niet alleen een florerend horecabedrijf, maar reisde ook met een danstent van kermis naar kermis. Er werd gedanst op de immer vrolijke muziek van draaiorgels. Voor één kwartje entree kreeg je niet alleen mooie orgelmuziek, maar eigenlijk een heel orkest.

MAISON FONDÉE EN 1862

Manufacture d'Instruments de Musique Mécaniques

A CARTONS PERFORÉS
Nouveaux Systèmes de SOLÉO.

Spécialité
D'INSTRUMENTS SYMPHONIQUES
POUR SALLES
BELLES
CINÉMAS

Anciens Etablissements HARMON ET C^{ie}

GAUDIN & C^{ie}

IDEAL ORCHESTRE
sans accordéon
Remplacement de 4 à 50 Musiciens
FABRICATION GARANTIE

Méd. d'Or - Clavier d'Honneur - Grand Prix
NATIONALS ANVERS 1895
GRAND PRIX
EXPOS. UNIVERSELLE BRUXELLES 1910

Téléphone
N° 2007 2010

UNES & BUREAUX
1^{er} Avenue de Tallenberg
PLACE DE LA STATION

Paris (XIV) le 21 Avril 1928

M.

Met deze deelen wij u mede als dat wij ueden hebben afgeleverd aan Pa. BOCKEN, Feestzaal te Helmond Holland EEN ORGEL !!!
toezien.

Dit Orgel is het grootste en nieuwste systeem dat wij tot heden gemaakt hebben en is voorzien van de nieuwste instrumenten welke een zuivere Harmonische klankgehalte weergeven.

Dit Orgel is vanaf ZONDAG 29 April te bezichtigen in BOCKEN'S Feestzaal te Helmond.

Hoogachtend,
GAUDIN & C^{ie}.

Zeven zonen van de in het Belgische Stockheim geboren mandenmaker Marcellus Bocken, exploiteerden het bedrijf aan de Blinkertsestraat. Ze werden nagenoeg allemaal in Helmond geboren, behalve de jongste die in Aarle-Rixtel ter wereld kwam en waar het gezin tussen 1908 en 1917 verbleef. Vader Marcellus overleed daar in 1914 op 44 jarige leeftijd. Na terugkeer in Helmond woonde moeder en haar tien telgen korte tijd aan de Bakelsedijk, waarna ze verhuisden naar de Blinkertsestraat. Het beroep van de oudste zoon Leonardus, die net als zijn vader mandenmaker was, wordt dan getransformeerd tot zaalexploitant.

Uit het kadaster blijkt dat Leonardus Bocken in het dienstjaar 1922, in de buurt Hemelrijk, een bouwland met huis en erf kocht van kuiper Antonius van Bokhoven. Korte tijd later verwierf hij ook het belendende pand. In de daarop volgende jaren werd er druk verbouwd en ontstond de feest- en danszaal. In de nieuwe lokaliteit werd in 1924 een Mortierorgel geplaatst. Het werd gekocht van Jan Jacobs uit Antwerpen en koste

inclusief de boekwerken 2.386 gulden. Het orgel werd ook gebruikt in Bocken's demontabele kermisdanstent.

In 1928 werd een uniek orgel van Charles Gaudin gekocht. Het was het grootste exemplaar dat Gaudin ooit maakte. Het exclusieve model was voorzien van de nieuwste instrumenten en had een heel zuiver harmonisch klankgehalte. Het buitengewoon proportionele orgel werd door Bocken gekocht van de heren Backer en Breijders uit het Belgische Wetteren. In de grote danszaal aan de Blinkertsestraat nam het een wand van tien meter bijna geheel in beslag. Het uitzonderlijke instrument werd alomtewijd bewonderd en heeft altijd voor veel (dans)plezier gezorgd.

In Bocken's opslagplaats lagen honderden muziekboeken opgeslagen. Tientallen daarvan werden gestoken door Jan Bocken. Voor het Mortierorgel maakte hij ouvertures, marsen en populaire dansmuziek. Aanvankelijk bevatte de Mortier ook een serie jazzfluiten en een accordeon. Deze zijn echter door Hendrik



Voorzijde van een orgelboek van danssalon exploitant en orgelverhuurder Bocken. (Collectie Eef Moes)



Het interieur met de galerijen van de vroegere danszaal van de familie Bocken. Het grote Mortierorgel staat centraal opgesteld. (Collectie Eef Moes)

Bocken verwijderd, waarmee het orgel in de oorspronkelijke staat werd teruggebracht. Na de correctie werd door studio Sonnemans een grammofoonplaat uitgebracht die zeer gunstig werd ontvangen.

Ook voor de Gaudin vervaardigde Jan Bocken enkele tientallen boeken, allen met klassieke en lichte muziek. Ze werden speciaal gemaakt en afgestemd voor het bijzonder ingewikkelde en fijn afgestemde mechanisme van het instrument. Jan Bocken stelde er prijs op om muziek die vandaag uitkwam, morgen al op het orgel te hebben.

Kerkelijk protest

In de negentiende eeuw zag de geestelijkheid er streng op toe dat tijdens de kermessen de dansgelegenheden niet door vrouwen bezocht werden. Dat blijkt uit

de zogenaamde kermisbrieven van de pastoor van de Lambertuskerk. Dansen was voor velen een populair vermaak maar de clerus reageerde hierop furieus. In de plaatselijke pers schreven de gezamenlijke pastoors:

“De laatste jaren is aan het licht gekomen, dat het dansvermaak ontaardt in danswoede, die de deur opent voor slechte dansen. In dit stadium zijn we reeds gekomen. Danswoede voert tot slechte, zedenloze dansen, omdat de mens tot het kwaad geneigd is. Wat een moderne dans bovendien nog gevaarlijker maakt is de wufte kleding. Alles is er op gericht om de danslustigen in een roes van zinnelijkheid te brengen, namelijk de weelde der danslokalen, de prikkeling der drank, het fantastische kunstlicht, lichtzinnige hartstochtelijke dansmuziek en het diep in de nacht thuisbrengen bedwelmd door het gesmaakte genot. De moderne dans en danswoede werken zo

hartstochtelijk dat zij die er zich eenmaal aan hebben gegeven, slechts met de grootste moeite van die kwaal te genezen zijn”.

In advertenties waarin de dansgelegenheden hun muziek aanprezen is soms een verbod op damesbezoek opgenomen. Aan het begin van de twintigste eeuw werd het steeds moeilijker het kerkelijk verbod te handhaven. In 1902 zag de bisschop zich genoodzaakt de bepaling voor Helmond op te heffen.

Muziekhal

In de vijftiger legde de familie Bocken zich verder toe op de exploitatie van kermisattracties. De danszaal werd niet meer als zodanig gebruikt en diende enkel nog voor de opslag van goederen. De kermisdanstent was omgevormd tot een tentoonstellingsruimte. De conditie van de orgels ging zienderogen achteruit, daarom wilde de familie ze wel kwijt. Er werden onderhandelingen gevoerd met een rijke Amerikaan die de Gaudin voor veel dollars wilde kopen. Amerikanen zijn verzot op draaiorgels, daarom zijn er in de zestiger jaren ook veel de oceaan overgegaan.

De instrumenten waren wel enigszins verouderd, maar er bestonden in Helmond nog altijd liefhebbers die zich voor het behoud ervan wilden inzetten. In de plaatselijke pers verscheen een noodkreet. Men wilde het liefst alle orgels behouden, maar toch tenminste de verkoop van de Gaudin verhinderen. In 1965 bundelden de ondernemers Smits, Van de Vorst en eigenaar Bocken, hun krachten met Puk Hooglugt en Jan Maas. Samen bereikten ze dat alle orgels voor de stad behouden bleven.

In 1971 kwam de gemeente in het bezit van zowel het Gaudin- als het Mortierorgel. Het college van burgemeester en wethouders maakte hiervoor 50.000 gulden vrij. De verkoop kwam tot stand onder de strikte voorwaarde dat de orgels altijd voor de stad behouden zouden blijven. Na een grondige restauratie zouden ze in bruikleen worden gegeven aan een stichting. Twee jaar later konden de herstelde orgels weer in gebruik worden genomen. De conservatie was vooral een verdienste van oud burgemeester Geukers die een liefhebber van draaiorgels is. Het bijeenbrengen van



Voorzijde van de in 1975 geopende Helmondse Muziekhal in de voormalige paterskerk aan de Molenstraat. (Collectie RHCE, foto F. Smits)



De Gaviolizaal zal binnen afzienbare tijd tot het verleden behoren. Het is nog onduidelijk wat er met de orgels gaat gebeuren. (Collectie RHCE, foto afdeling communicatie gemeente Helmond)

orgels raakte in een stroomversnelling. De Blauwe Trom kon aan de verzameling worden toegevoegd, daarna volgde de Ruth en een tweede Gaudin die nog niet geheel speelklaar was.

Voor het beheer van de collectie werd de stichting *Het Helmonds Draai-orgel* opgericht. De instrumenten werden ondergebracht in de *Helmondse Muziekhal* die haar deuren in 1975 opende in de voormalige paterskerk. Burgemeester Geukers zei bij de opening dat héél Helmond blij mocht zijn dat dit belangrijke culturele erfgoed was veiliggesteld. Omdat men zich meer wilde toeleggen op museale activiteiten werd in 1984 de naam van de muziekhal veranderd in het *Helmonds Draaiorgelmuseum*.

Gaviolizaal

In 1990 neemt het draaiorgelmuseum onder de naam Gaviolizaal zijn intrek in de voormalige brandweerkazerne aan de Torenstraat. De zaal is geschikt gemaakt voor exposities en concerten en

herbergt alle kostbare orgels die eerder in het museum aan de Molenstraat waren ondergebracht. De Gaviolizaal is gecreëerd om activiteiten mogelijk te maken die verwant zijn aan het orgel en de mechanische muziek.

In de attractieve ruimte staan de twee Gaudin's, de Ruth, de Mortier en de Blauwe Trom broederlijk naast elkaar te pronken alsof ze samen aan een nieuw leven beginnen. Een verhoogde dansvloer, die ook als podium gebruikt kan worden, maakt het mogelijk om (koffie)concerten te geven voor circa 250 personen. Helmond is opgetogen over de nieuwe aanwinst. Het is geen orgelmuseum, maar het biedt wel de mogelijkheid om talrijke culturele activiteiten te ontplooiën. Dat de zaal een succes is, blijkt uit de grote publieke belangstelling. Elk seizoen komt een groot publiek, uit binnen- en buitenland, de orgels bekijken en de muziek beluisteren.

De Gaviolizaal begint ook steeds meer museale trekjes te krijgen. Naast de



Gedeelte van de fonograaf- en grammfooncollectie van Tonny Willems, die voorheen in de Gaviolizaal werd geëxposeerd. (Collectie RHCe, foto Euro-Press)

exclusieve orgels is er een uitzonderlijke collectie accordeons tentoongesteld. Het zijn instrumenten van beroemde ontwerpers zoals Höhner, Scandali en Max-Meinel. Er zijn ook exemplaren uit verre landen zoals China en Rusland te bewonderen. De collectie, die eigendom is van de Helmonder Arie Willems, geeft een beeld van trekharmonica's en hun ontwikkeling in de afgelopen 150 jaar. De instrumenten zijn door talrijke decoraties al een bezienswaardigheid op zich.

Ook is er een permanente expositie van historische grammofons, pathefoons en fonografen ingericht, waarmee vroeger geluid kon worden vastgelegd. De tentoonstelling laat apparatuur zien van makers met een legendarische reputatie zoals Edison, Pathé en Decca. De bijzondere verzameling is eigendom van Nijmegenaar Tonny Willems, die de instrumenten verzamelde en eigenhandig restaureerde. Op speciaal verzoek laat hij de vele bezoekers nostalgische melodieën horen op een van de antieke grammofons.

De Gaviolizaal, die geheel vrijblijvend operationeel wordt gehouden door een

grote schare vrijwilligers, wordt druk bezocht door een gemêleerd publiek. In veel gevallen vormt een bezoek een onderdeel van een plezierige dagtocht. Een rondleiding, een dansje en een drankje zijn de ingrediënten voor een gezellig uitje. Op hoogtijdagen is het ontzettend druk. Zowel de gemeente als diverse verenigingen maken dankbaar gebruik van de aanwezige faciliteiten. Dat de Gaviolizaal een begrip is blijkt als sommigen er zelfs hun huwelijksfeest vieren op de klanken van de immer vrolijke orgelmuziek.

Neergang

Helmond zou trots moeten zijn op dit sublieme erfgoed en het als een kostbaar bezit moeten koesteren. De collectie is immers fenomenaal en volstrekt uniek in de wereld. Het orgelmuseum wordt echter op last van de gemeente gesloten. Men wil de zaal gaan gebruiken als tijdelijk behuizing voor theater 't Speelhuis dat aan een renovatie toe is. Nadien moet het gebouw worden gesloopt ten behoeve van stadsvernieuwing. Een onderzoek moet uitwijzen of de draaiorgels over de stad verspreid kunnen worden, maar die optie

wordt gedecideerd van de hand gewezen. Ook opslag, al of niet tijdelijk, is funest. De van natuurlijk materiaal gemaakte onderdelen zouden gaan verhard en scheuren. Het gaat bovendien om een zeer waardevolle collectie instrumenten. Tot in Japan bestaat er belangstelling voor. Vele miljoenen werden er voor geboden.

Het college stelt een goede plek voor de orgels na te streven. Het geeft zich maximaal een jaar de tijd om een nieuwe en definitieve huisvesting te vinden. Maar terwijl het college de mond vol heeft van kunst, cultuur en industrieel erfgoed, staat de collectie te versloffen. Het kan grootspraak zijn of een ongenueanceerde opmerking, maar toch zegt men de orgels als een culturele erfenis te zien en als een middel om bezoekers en consumenten aan de stad te binden. De Gaviolizaal wordt weliswaar tijdelijk heropend, maar de mogelijke afbraak blijft even dreigend als het zwaard van Damocles.

Het voormalige café Hot News aan de Steenweg wordt als nieuw onderkomen voorgesteld. De verhuizing is een project van Bavaria. Het geplande orgelhuis komt er echter niet. Het besluit van de bierbrouwer om af te zien van het onderhoud van de orgels, is voor het stadsbestuur aanleiding om de positie van de Gaviolizaal te heroverwegen. Een plan om te komen tot de vorming van een themapark strand. Een leegstaand kerkgebouw in Brouwhuis wordt als onderkomen gesuggereerd. Het voorstel wordt resoluut van de hand gewezen omdat het te vochtig zou zijn. Dat er al jarenlang een kerkorgel uitstekend functioneert, wordt kennelijk niet in de overweging meegenomen. Het bestuur van het TOV gebouw aan de Azalealaan geeft

aan als orgelmuseum dienst te willen doen en ook het patronaat aan de Tweede Haagstraat wil de orgels graag huisvesten.

Alternatieven voor een nieuwe accommodatie zijn er dus voldoende, maar het Helmondse college reageert apathisch. Aan de kostbare orgels wordt nog nauwelijks aandacht besteed. Die constatering doet vermoeden dat men ze eigenlijk wel kwijt wil. Dit idee wordt bevestigd door het miserabele bericht van een op handen zijnde verkwanseling aan een Soerendonks themapark in spe. Het vermaledijde plan staat in schril contrast met de vele miljoenen die uitgegeven worden aan de verbouwing van de cacao-fabriek en de hunkering naar culturele erkenning. Het is miraculeus dat een stad die meedingt naar de titel Culturele Hoofdstad zo nonchalant omspringt met een cultuurhistorische erfenis.

Gelukkig tekent zich in de raad een kleine meerderheid af voor de instandhouding van het orgelmuseum. Het college heeft besloten dat de Gaviolizaal tot september 2013 geopend blijft. Heemkundekring Helmont zet zich in voor permanente handhaving van het plaatselijk erfgoed. Het zou de raad sieren hierin de helpende hand te bieden.

Bronnen:

- *Huisarchief Eef Moes.*
- *Mr. R. de Waard: Het Draaiorgel.*
- *Regionaal Historisch Centrum, Eindhoven.*
- *Diverse publicaties in het Helmonds en Eindhovens Dagblad.*
- *Kermiskrant, Weekblad Traverse, Dansorgels Th. Mortier Antwerpen.*
- *Kring van draaiorgelvrienden, Gavioli & Cie. Paris.*
- *Wikipedia de vrije encyclopedie.*